

*Rights of the Child
Права на детето*

ЗАКРИЛА НА ДЕЦАТА В БЪЛГАРИЯ (ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТИ)

Албена Чавдарова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В статията се правят преглед и анализ на закрилата на децата в България през периода от Освобождението (1878) до 1944 г., като са диференцирани няколко подпериода, свързани с конкретни исторически събития и законодателни инициативи. Очертани са двете направления в подкрепата на нуждаещите се деца – частно, чрез различните благотворителни организации и съюзи, и обществено – чрез предприемането на различни законодателни инициативи от страна на държавата по посока изграждане на детското благоденствие.

Keywords: child protection; child welfare; state intervention; charity

*„Грижите за българското дете
са залог за утрешната здрава и благоденстваща България“.*

Думи на цар Борис III
по повод обявяване на първото честване
на Деня на детето през 1927 г.“

Сп. „Нашето дете“, бр. 1

Увод

Основите на грижата и закрилата на децата в България се поставят в годините след Освобождението (1878), когато се създават първите женски благотворителни съюзи и организации за подкрепа на децата сираци. Като израз на формиращото се гражданско общество, на основата на лична съпричастност, човешко състрадание и християнско милосърдие, те обединяват усилията на различни съсловни групи и лица в името на изграждане на детското благосъстояние.

През годините на войните (1912 – 1918) и последвалите политически, икономически и социални сътресения и кризи обществената чувствителност към страдащите деца – сираци, бежанци, изоставени, болни и бедни, нараства неимоверно. Осъзнава се, че не само „детето трябва да бъде поставено в положение да се развива правилно – телесно и духовно“ (Женевска декларация за правата на детето, 1924), но и че основната грижа за това трябва да е на държавата. Така в

края на XIX и първата половина на XX в. се предприемат редица законодателни инициативи и нормативни документи, с които да се регламентират различните детски права.

Настоящото изследване очертава и показва трудния път, който изминават младата българска държава и гражданското общество, от осъзнатата благотворителност, през „споделената отговорност“ (Nikolova, Stoyanova, 2009) до същинската социална политика в името на детското и младежкото благоденствие.

1. Закрила на децата в периода след Освобождението (1878) до началото на войните (1912)

Благотворителни социални дейности за закрила на децата

В годините след Освобождението редица женски дружества, създадени през 70-те години на XIX в. предимно с цел подпомагане дейността на революционните комитети, трансформират своите усилия по посока благотворителност. Първоначалните усилия са свързани с изграждането на сиропиталища, където да бъдат настанени деца, чиито родители са загинали по време на Априлското въстание и Руско-турската война (1877 – 1878). Първият дом за сираци е открит в Пловдив през 1878 г. по инициатива на Дружеството на съпругите на висшите руски офицери в Южна България и на женското дружество „Майчина грижа“. През същата година се учредява Софийското благотворително дружество, което чрез различни благотворителни инициативи (балове, концерти, продажба на лотарийни билети и др.) започва да набира средства за изграждане на сиропиталище и в София, а неговият девиз е „Ни един сирак в България да не прекара детството си сирашки“. Сиропиталища поддържат женското благотворително дружество „Надежда“ във Варна, женското благотворително дружество „Добродетел“ в Русе (1887) и др. Особено внимание заслужава дейността на благотворително дружество „Евдокия“ (София), което е учредено през 1900 г. с цел „да се поеме покровителстването на децата в най-крехката им възраст“. Отчита се, че децата до 3 г. се нуждаят от специална закрила, особено тези, които са сираци, подхвърлени или изоставени, както и деца, чиито родители са в извънредно тежко материално положение.

Паралелно с поддържането на домове за сираци усилията на благотворителните дружества са насочени и към подпомагане на ученици, които са в затруднено материално положение. През 1898 г. в София се учредява първият комитет, наречен „Общество за устройване на безплатни ученически трапезарии“, в който могат да членуват всички граждани, които или плащат месечна вноска, или участват с еднократни дарения. Заложените цели са не само „да се нахранят стотина бедни деца“, а да се способства за тяхното „морално и умствено развитие“, като „се облагородят загубелите им качества“, както и да им се „вдъхне чувството на взаимно подпомагане и равенство помежду им“⁽¹⁾. През 1899 г. официално се открива първата трапезария, а изхранваните в нея ученици са от всички софийски училища, подбрани според индивидуалния им социален статус. За целта се попълва

специален формуляр, но поради огромния брой желаещи (за 1901 г. са подадени 800 молби) и ограничения капацитет на трапезарията (за около 200 ученици), УС на Комитета изследва всеки ученик поотделно съобразно степента на бедност. Значение за подбора има, ако родителите са с увреждания, ако детето е без един родител или кръгъл сирак, а допълнителен критерий се явява успехът. През 1903 г. с помощта на събрания дружествен капитал, на безлихвен заем, на общинска помощ и други дарения се построява и открива нова специална сграда, а така също и втора трапезария (Nikolova, Stoyanova, 2009: 49 – 54).

Трапезарии се откриват и в други големи градове: благотворително дружество „Добрият самарянин“ в Бургас открива през 1903 г. безплатна трапезария за бедни ученици от основните и класните училища, като ги подпомага освен с топъл обяд и с дрехи, обувки, училищни помагала, лекарства; през 1902 г. в Копривщица се учредява дружество „Безплатна ученическа трапезария“, чрез което се предоставя обяд на всички бедни ученици от града, и др. Много гимназии също създават фондове, чрез които се осъществява функционирането на безплатни трапезарии за учениците на съответните училища. Като примери могат да се посочат Първа софийска мъжка гимназия, Държавна девическа гимназия „Баба Тонка“ и Държавна мъжка гимназия „Цар Борис“ (Русе), Държавна девическа гимназия „Митрополит Климент“ (Велико Търново) и др. Безплатни ученически или училищни трапезарии се поддържат и от фондове на отделни дарители: Иван Чапрашиков – трапезария в Дупница; Кръстю Петков – трапезария във Варна; Мариола и Стефан Белчеви – трапезария във Велико Търново; Еленка и д-р Александър Медникарови – трапезария към Девическата гимназия в Шумен; Драга и Иван Хаджирачеви – трапезарии в Плевен и Горна Оряховица; Велина и Иван Личеви – трапезария в Копривщица и др. (Nikolova, Stoyanova, 2009: 49 – 54).

През разглеждания период благотворителна дейност, насочена към закрила на децата, осъществява и Българската православна църква. Чрез своя Екзархийски устав тя вменява в дълг на архиереите, на епархийските духовни съвети, на архиерейските наместници, на енорийските свещеници и на църковните настоятелства да „въздигат“ и да „намират източници за издръжка“ на различни „църковни благотворителни заведения“, сред които са сиропиталища и ясли за малки деца. В годините до войните могат да се посочат имената на редица духовници, които учредяват фондове с цел добротворна дейност: митрополит Константин чрез завещани средства подпомага бедни деца с книги и дрехи, издържа безплатната ученическа трапезария във Враца, създадена от дружество „Милосърдие“; митрополит Максим дарява и учредява фондове за подпомагане на бедни деца и деца сираци; митрополит Михаил подпомага прицърковни сиропиталища и дневни домове за деца в Русе; митрополит Макарий основава сиропиталище в град Неврокоп (дн. Гоце Делчев) и др. (Vasilev, 2005).

С благотворителна дейност за деца са ангажирани и чуждите мисии в България. През 1904 г., след Илинденско-Преображенското въстание, в София се от-

крива сиропиталище „Св. Патрикий“, в което се настаняват деца сираци от Македония и Тракия. Основател и дарител е ирландският юрист Чарлз О`Махони. За целта той учредява комитет, чийто председател е митрополит Партений, а секретар – проф. Иван Георгов. В дома, който разполага със собствена сграда, са настанени около 30 деца на възраст между 7 и 12 години, на които им се предоставят прекрасни условия за живот, лекарски грижи и образование. За деца бежанци се грижи и Английската благотворителна мисия, която предоставя дрехи, храни и одеяла. С подкрепата на руски дипломати се обзавежда детското отделение към Александровската болница в София (Popova, 1999: 71).

Държавна социална политика за закрила на децата

Първите законодателни усилия на държавата, свързани с регламентиране на грижите за децата, се осъществяват през 1889 г., когато се приема Закон за настойничеството. Макар и този нормативен документ да има изцяло юридическа стойност и да е в областта на семейното право, той урежда няколко основни дела, свързани със социалната закрила на непълнолетните. На първо място, Законът определя в кои случаи възниква необходимост от подкрепа, а именно – при починали родители, при отнета родителската власт от бащата, при смърт на един родител и неизвестност на другия²⁾. На второ място, се посочва кой следва да поеме и предостави адекватни грижи на лицето до навършване на пълнолетие („всяко лице от двата пола, което още не е навършило 21 години“). Като законен настойник се определя преживелият родител или посочен от него такъв, а ако това не е направено, по право това се пада на дядото по бащина или на този по майчина линия. В случай на невъзможност от страна на посочените в Закона попечители се предвижда създаването на т.нар. роднински съвет, който се ръководи от мировия съдия и в който влизат най-близките роднини на детето. Те избират настойник и/или поднастойник (глава 4), който следва да отговаря на определени условия, като в Закона са посочени и причини за освобождаването му от тази „обществена тежоба“ (глава 6, 7; чл. 38). С цел гарантиране правата на децата в лицето на мировия съдия държавата определя свой наместник, чрез който ще се следи законността при осъществяване на настойничеството и съблюдаване интересите на детето, най-вече имуществените. На трето място, което е най-важно от социална гледна точка, се посочват задълженията на настойника, а именно „да се грижи не само за доброто управление на предадените нему имоти, но и за охраната и възпитанието на поверения му непълнолетен“ (чл. 57). Това той осъществява срещу заплащане, което се определя от роднинския съвет в зависимост от имуществото на детето и неговите потребности. Настойникът не е задължен „да издържа за своя сметка“ непълнолетния, поради което е предвидено, „когато средствата за прехрана и възпитание“ са недостатъчни, настойникът да се обърне за съдействие към „надлежното общинско управление“, което, от своя страна, „е длъжно да размисли за по-нататъшната съдба на непълнолетния“ (чл. 75).

По този начин Законът допуска грижите за децата да могат да се прехвърлят от близките и роднините към общината, която, от своя страна, трябва да търси адекватна подкрепа. В този случай най-често тя се обръща към различните благотворителни организации, които да поемат отглеждането на тези деца.

През 1890 г. се приема „Закон за припознаването на незаконородените деца, за узаконяването им и за осиновяването им“, който в известна степен защитава правото на незаконно родените деца, като се дава възможност да бъдат узаконени чрез припознаване, както и да бъдат осиновявани. Това е една много уязвима група деца, а обществото тогава е твърде нетолерантно към тях, то или ги заклепва с обидни определения, или ги изключва напълно от възможността за социална интеграция. Поради тази причина много от тях са изоставяни (подхвърлени), което още повече утежнява съдбата им. Законът, за съжаление, е твърде дискриминационен по отношение на майката и дава повече права на бащата, като се забранява припознаване, ако той „във време на зачатие“ е в друг брак³⁾, което много често се случва, както и на детето да „дири своя баща“, но не и своята майка (чл. 10 и 11). Ето защо голяма част от благотворителните инициативи през този период са насочени именно към тези деца, което е и европейската практика.

В края на XIX и началото на XX в. в българското законодателство все още не са обособени отделните групи деца, които имат нужда от закрила и подкрепа. Основният контингент, към който се насочва благотворителността, са децата сираци и децата, които растат в бедни семейства, където са лишени от храна, облекло, образование, лекарства и здравни грижи. През 1905 г. се приема „Закон за женския и детския труд в индустриалните заведения“, който е първият нормативен документ от областта на трудовото право в Княжество България. Макар и да не е свързан пряко със закрилата на децата, според вносителя – министъра на търговията и земеделието Н. Геннадиев, той се приема не само с „хуманитарни и социални“ мотиви, но и с идеята да допринесе за активното застъпничество на държавата по отношение на определяне границите за използването на детския труд. По-конкретно в Закона се забранява упражняването на трудова дейност от деца под 12 години, макар и с едно изключение – за деца от социално слаби семейства възрастовата граница е 10 години⁴⁾, както и се намалява работният ден: за деца от 10 до 12 г. продължителността е 6 часа, а за деца от 12 до 15 г. – 8 (чл. 7). Законът забранява и нощния труд за непълнолетни момичета и за момчета под 15 г.⁴⁾. С приемането на този Закон се прави една много положителна стъпка по отношение на запазване здравето на децата и обезпечаването на тяхното училищно образование и макар и да е къснял, той е изцяло в контекста на европейското законодателство, където значително по-рано се приемат нормативни документи, които забраняват детския труд и ограничават наемането на деца във фабриките и индустриалните заведения⁵⁾.

Желанието на държавата да регламентира благотворителността и да насочи частните и обществени усилия към истински нуждаещите се, намира израз в

предложения през 1910 г. от министъра на вътрешните работи Проект за Закон за обществената благотворителност⁶⁾, който, за съжаление, не влиза за обсъждане в Народното събрание. Той в голяма степен е обобщение и синтез на редица закони, приети в Англия (1601, 1691, 1723, 1743, 1782 и др.), Австрия (1724, 1754, 1781, 1849 и др.), Прусия (1794), Бавария (1770, 1780) и др. (Chavdarova, 2017). Въпреки че законът не влиза в сила, следва да се открият няколко важни момента, които се отнасят до децата. Още в първия член на проектозакона е посочено *в какво* се изразява и *към кои* следва да е насочена обществената благотворителност⁶⁾. Както в цитираните европейски закони, така и в нашия, прави впечатление, че децата са диференцирани в отделна възрастова група, което е положително, но в българския текст е конкретизирано, че към нея се отнасят не изобщо деца с различни социални проблеми, а само „намерени и изоставени морално пропаднали деца и малолетни престъпници“⁶⁾. В тази твърде неясна формулировка се открояват два проблема. Първият е свързан с обхвата на действието на Закона, т.е. „отглеждането и подпомагането“ е насочено единствено към една конкретна и специфична група деца, а именно безпризорните („намерени и изоставени“), както и към тези с противообществени прояви. Всички те са етикетирани като „морално пропаднали“ и според законодателя се нуждаят от обществена закрила, а останалите – сираци, полусираци, бедни деца, деца със здравословни проблеми и др., са изключени от „системата“ вероятно с предположението, че те се подпомагат от различни благотворителни организации и институции, каквато е практиката през този период, и не е необходима държавна социална намеса. В този смисъл, обхватът на законопроекта е твърде ограничен и дискриминационен спрямо изключените деца, които също имат право на обществена закрила. Вторият проблем е свързан с дефинирането на възрастовите граници, т.е. каква следва да е възрастта на безпризорните деца, спрямо които ще се прилага „отглеждането“, и тази на т.нар. престъпници, за които е посочено, че следва да са „малолетни“. И по този въпрос в законодателните ни актове има редица неясноти. В Закона за женския и детски труд в индустриалните заведения (1905) се поставя възрастова граница за упражняване на труд (децата до 10 или 12 години), което може да се приеме за дефиниране на категорията „малолетен“. В същото време, в Наказателния кодекс (1896) по отношение на намаляване действието на определени наказателни норми съобразно възрастта също се дефинират възрастови групи деца и младежи: „малолетни“ са децата до навършване на 10 години, „непълнолетни“ – от началото на 11-ата година до навършване на 17-годишна възраст, и „пълнолетни“ – от началото на 18-ата година до навършване на 21-годишна възраст (по това време гражданското пълнолетие у нас е настъпвало с навършването на 21) (Kriviradeva, 2009: 250). В този смисъл, следва да се приеме, че за държавата закрилата и защитата на децата са насочени само към тези, които са под 12 години, а за останалите не са предвидени обществени социални грижи. От друга страна, е положително, че се обособява специален контингент деца – тези с противообществени прояви,

които следва да получат обществено внимание и грижа. Но това, от своя страна, повдига още един значим въпрос, а именно санкционирането на тези противообществени прояви. Парадоксално е, че през този период в България наказателното съдопроизводство е общо и децата попадат под същата наказателна отговорност както и възрастните, макар и да е предвидено „степенувано заменяне и смекчаване на наказанието“ в зависимост от посочените по-горе възрастови групи. Още повече, при наказание „лишаване от свобода“ те изтърпяват присъдата заедно с опасни престъпници и рецидивисти, което прави мярката изключително неефективна (Kriviradeva, 2009: 249). В същото време, в други европейски страни, като Англия, Германия, Франция, Холандия, Русия, действат детски съдилища, които са призвани да играят съществена роля в превенцията и корекцията на детската престъпност – практика, за която се пледира и в България по това време (Mirkov, 1909), а и сега.

През изследвания период се предприемат редица инициативи както от страна на държавата, така и на благотворителните организации, свързани с детските здравни грижи. През 90-те години на XIX в. се създава сектор за лечение на деца към Александровската болница, а през 1905 г. е открито и първото детско отделение с ръководител проф. Стефан Ватев (1866 – 1946), който е един от най-изтъкнатите представители на движението за закрила и защита на българските деца. Този факт показва едно ново разбиране за детето, в основата на което стои не само неговото отглеждане, но и изследването на неговото здраве, на типичните детски заболявания, на тяхната профилактика и ефективно лечение.

В края на века се полагат основите и на грижите за деца със специални образователни потребности. Със Закона за народното просвещение (1891) се постановява откриването на учебни заведения за деца с различни увреждания – зрителни, слухови, умствени, което показва специалното отношение на държавата към тази група деца. Огромни усилия в тази насока полага Иван Шишманов (1862 – 1928), който в своята реч пред Народното събрание при встъпването си в длъжност като министър на просвещението заявява своите намерения да открие „едно специално училище за нещастни слепи деца“ и да проучи откриването на „специални училища са слабоумни“ (Shishmanov, 1903: 122). Той посочва, че държавата е тази, която трябва да положи усилия, като „вземе в свои ръце възпитанието на глухонемите, и да го върши не в миниатюра, а както е достойно за една културна страна“ (Shishmanov, 1903). През 1904 г. министър Шишманов открива с окръжно постановление институт за слепи деца, чиято цел е „да даде прибежище“ на тези деца, като ги „възпитава, обучава и научава на някой занаят“ (Kolev, 2006: 255). През 1898 г. се открива и първото в България частно училище за глухонемите деца, което през 1906 г. със законодателен акт на Народното събрание се преобразува в държавен институт, а по инициатива на Шишманов към него се открива и пансион, в който бедните ученици се приемат безплатно, а останалите – с малка такса (Kolev, 2006: 256).

Като министър, И. Шишманов полага усилия и в областта на училищните хигиенни и здравни грижи. В окръжно от 1904 г. той констатира, че българските семейства „още не са възпитани хигиенично и не могат да дадат едно рационално хигиенично възпитание на техните деца“, поради което с тази задача трябва да се ангажира училището, където младите хора ще придобият навици, които „да се запазят завинаги“ (Kolev, 2006: 164). Шишманов е особено загрижен за здравето на децата, като посочва, че в докладите на голяма част от общинските лекари се съдържат данни, от които всеки „ще се ужаси“, защото „числото на охтичавите, на заразените със срамни болести, и особено на неврастениците“ е твърде голямо (Shishmanov, 1904: 1). За целта през 1904 г. Шишманов създава към МНП т.нар. институт на учител-лекарите, който има за цел „хигиенно поддържане на училището, училищните постройки и помагалата; опазване на здравето на учащите се; вземане мерки за физическото и умственото им развитие; и хигиенно-медицинско възпитание“ (Georgiev, 1905: 1). Приема се Правилник с конкретни задачи по дефинираните цели, а от учител-лекарите се изисква и водене на документация по спазване на хигиенните норми в училището, както и информация за здравния статус и направените антропологични изследвания на учениците. Чрез посочените дейности се поставят основите на училищната хигиена, училищното здравеопазване и здравното възпитание на децата от училищна възраст (Petrov, Gonchev, 2011).

Независимо от положените усилия закрилата и защитата на различните групи нуждаещи се деца през разглеждания период е твърде ограничена. Ако се приеме, че цифрите са достоверни, преди началото на войните броят на бедните и изоставените деца е 10 000, което е „една твърде внушителна цифра“, а това „прави неотложно правилното разрешаване на въпроса за детската закрила“ (Georgiev, 1916). Въпреки призивите на голяма част от представители на различни обществени групи за активно включване на държавата в изготвяне на цялостна законодателна рамка за отглеждане, възпитание и образование на всички социално слаби деца това не се случва. Последвалите войни влошават драматично ситуацията и поставят нови проблеми за решаване.

2. Закрила на децата по време на войните и в следвоенния период (1912 – 1925 г.)

Водените от България в продължение на 6 години три войни – Балканска (1912 – 1913), Междусъюзническа (1913) и включването на държавата в Първата световна война (1915 – 1918), донасят огромни социални страдания на населението, и най-вече на децата, свързани с глад, недохранване, загуба на родители, близки и роднини. Статистиката посочва, че убитите в сражения, ранените и безследно изчезналите в двете Балкански войни са 87 хил. души, а в Първата световна война само загиналите са 90 хил. Броят на бежанците, които идват в България през двете бежански вълни, е около половин милион, голяма част от които са деца.

Сухите цифри само нагледно илюстрират голямата трагедия, която засяга основна част от българския народ. Именно в тези години на тотална стопанска, социална и духовна разруха съпричастието и желанието да се помогне на нуждаещите се, мобилизират всички – общество, църква, държава. Особено голяма е грижата за децата на загиналите, за децата бежанци, които, оставайки без родители, не само изгубват своя дом, семейство, естествените си връзки и взаимоотношения, но остават и без закрила и подкрепа в чисто материален план.

Благотворителни и държавни инициативи за закрила на децата по време и след войните 1912 – 1918 г.

„Децата сираци от войните“ се превръща в особена категория за социално застрашени и нуждаещи се от защита лица и поради това веднага след края на първата Балканска война се поставя началото на редица благотворителни дейности. Първата инициатива е на висши служители от МНП, в резултат на което министър П. Пешев издава Окръжно № 6068 от 14.08.1913 г. и обявява създаването на фонд за подпомагане образованието на деца сираци на учители, загинали по време на Балканската война. Впоследствие Министерството преосмисля своето решение и разширява действието на фонда, като се подпомагат със стипендии „всички сираци на загиналите през войните 1912 и 1913 година бедни български граждани от всички занаяти“⁽⁷⁾.

През същата година, с царски указ от 15.09.1913 и с подкрепата на княгините Евдокия и Надежда, се учредява „Фонд за сираци от последната освободителна война 1912 – 1913 г.“, по-късно преименуван във фонд „Сираци от войните 1912 – 1913 и 1915 – 1918 г.“. Утвърждава се и Правилник (1914), в който се посочва, че средствата се набират от доброволни дарения, ежегодни помощи от държавата и общините, както и чрез дарения от учреждения⁽⁸⁾, дружества, личности и други постъпления⁽⁹⁾. Управлението е поверено на Централен комитет, начело с министър-председателя, а по места действат окръжни и околийски комитети, на които им е възложено да събират сведения за сираците и да определят размера на средствата. Подкрепата се осъществява на основата на индивидуален подход, свързан с възрастта, нуждите и способностите, като сираците се настаняват в ясли, в детски градини, в частни, общински и държавни сиропиталища, насочват се към трапезарии, занаятчийски работилници, професионални училища и различни курсове⁽⁹⁾. Голяма част от усилията на Фонда са насочени към изграждане на сиропиталище във всеки окръжен град, като за целта се установяват връзки както с местните женски благотворителни дружества (например съвместно с женското благотворително дружество „Милосърдие“ през 1915 г. се открива Бургаското окръжно сиропиталище), така и се подкрепят финансово вече създадени институции (например Русенското сиропиталище, открито през 1907 г. и признато за окръжно през 1913 г.). През годините окръжни сиропиталища се откриват в Пловдив (1914), Плевен (1917), Варна (1918), Чирпан (1918), Търново (1919) и др.

Със средства на Фонда до 1919 г. има изградени и функциониращи 12 окръжни и 2 държавни сиропиталища, а настанените деца в тях са 2500. Това е крайно недостатъчно, тъй като по официална статистика в България по това време има 66 233 кръгли сираци и 78 761, които се отглеждат само от майката⁷⁾.

Тежката ситуация, в която се намират тези деца, провокира силно обществено-то недоволство, което е насочено към държавата, която няма цялостна социална политика не само към сираците, но и към всички, които изживяват особено трудно последиците от войните. Израз на обществената съпричастност и политическа ангажираност е приетият едва през 1925 г. специален „Закон за подпомагане пострадалите от войните“, с който се цели да се координират всички дейности както на благотворителните организации, така и тези на държавата. Към Министерството на войната се открива специално отделение, което да отговоря за пострадалите от войните – „сираци, инвалиди, родители на загиналите“. И тук отново законодателят не разграничава потребностите на отделните групи нуждаещи се, още повече че децата сираци имат необходимост не само от материална подкрепа (да бъдат нахранени, облечени, подслонени), но и от възпитание, образование. Създадените до този момент домове, институти, училища, работилници, сиропиталища и фондове минават под общото управление на Отделението, с което, считано от 1.04.1926 г., Фондът за подпомагане на сираците от войните прекратява своето съществуване¹⁰⁾.

В годините след войните и Българската православна църквата (БПЦ) започва да изгражда своята благотворителна дейност по нов начин, като през 1919 г. Светият синод изработва специален „Устав за уредба и ръководство на Православно Добротворни-Просветни Братства в България“, които имат за задача „да държат списък на бедните и нуждаещите се енорияши и да ги подпомага“. Създава се и специално Отделение за църковно-народна благотворителност към Синода, което на големите християнски празници раздава парични помощи на училища, бедни ученици и студенти. В резултат на тежките следвоенни години Уставът се утвърждава едва през 1923 г., но отделните енории започват да осъществяват различни по характер социални дейности, голяма част от тях насочени към децата. През 1920 г. със съдействието на Светия синод се открива сиропиталище във Видин, през 1921 г. към Германския манастир се създава интернат за малолетни девойки с престъпни наклонности, през 1922 г. – приют за сираци безработни в Айтос, през 1923 г. – сиропиталище в Чирпан (Vasilev, 2005: 51 – 55).

Държавни законодателни инициативи за подкрепа и закрила на децата през периода (1912 – 1925)

По време на войните и в годините след тях усилията на държавата да регламентира обществените грижи, продължават. След внесения и неприет от Народното събрание „Закон за благотворителността“ (1910) през 1915 г. постъпва за разглеждане следващият проект на „Закон за социалните грижи и благотворителността“ (1915), който също не се приема, но е израз на амбицията на България да следва

утвърдени европейски практики в това направление. В новия проект се поставя по-широк кръг от въпроси, свързан както с отделните групи потребители на социални услуги, така и с организирането, управлението и контрола на всички социални и благотворителни дейности. В него децата се диференцират в отделна група, както и в предходния, но тук по-конкретно се посочват както услугите, които се предлагат, така и към кого са насочени. „Социалните грижи и благотворителност“ се „изразяват“ в две направления: първото е институционално организиране и отглеждане на деца, които са „изоставени, подхвърлени, сираци, слепи, глухонеми, умствено или физически недоразвити (идиоти)“, а второто – „рационален надзор и целесъобразно покровителстване на морално слаби и покварени деца и младежи до 21-годишна възраст“⁽¹¹⁾ и б)). Предвидена е и грижа за децата на „пропаднали“ родители, които се настаняват в „специални приюти и заведения“⁽¹¹⁾. Чрез законопроекта се „уреждат и безплатни трапезарии или евтини обеда за бедни ученици, за бедни малолетни работници и деца на бедни семейства“⁽¹¹⁾. Организацията и контролът на всички регламентирани социални услуги се осъществява на три нива (централно, окръжно и общинско), като т.нар. окръжни благотворителни комитети имат задачата да разкриват различни социални институции, като тези за деца са: изправителни заведения за „малки престъпници“, изправителни учебни заведения за младежи, приюти училища за „умствено и физически недоразвити“, „матерински домове“ за подхвърлени, кръгли сираци и деца на „покварени родители“ и приюти училища за слепи и глухонеми деца⁽¹¹⁾. Финансирането на всички изброени социални и благотворителни услуги се осъществява от специален фонд, в който постъпват средства от държавни, окръжни и общински субсидии, от институциите на трите основни вероизповедания, от лихви, от дивиденди на конкретни банки, от специален данък, с който се облагат физическите и юридическите лица⁽¹¹⁾.

Подробният анализ на Проектозакона дава основание да се направят някои изводи по отношение на закрилата на децата.

1. Диференцирани са отделните възрастови групи, които имат различна по характер потребност от социална грижа и закрила, като това са бебета, деца (до 12 години) и младежи до 21 г. възраст.

2. Диференцирани са според потребностите отделните групи деца, които се нуждаят от специални социални услуги, като, от една страна, това са деца, лишени от родителски грижи (т.нар. подхвърлени деца, сираци, изоставени), от друга – деца с различни противообществени прояви (морално слаби, покварени, „престъпници“), от трета – деца със специални образователни потребности (слепи, глухонеми, с физически и умствени увреждания).

3. На тази основа са обособени различни социални институции и заведения, в които да се осъществява специализирана грижа, като това са „матерински домове“ (ясли), приюти, приюти училища, изправителни учебни заведения, безплатни трапезарии. Всички те се откриват на локално (окръжно) равнище, като за целта се обединяват усилията на училището, църквата и местната власт.

Както вече беше посочено, този законопроект не се приема, а три години по-късно, през 1918 г., министър-председателят В. Радославов внася в Народното събрание за обсъждане поредния, този път озаглавен „Закон за благотворителността и обществените грижи“. В мотивите към него той посочва, че е необходимо да се обединят усилията на частната и обществената благотворителност, както и държавата да има правомощията да „организира и координира всички съществуващи благотворителни заведения“⁽¹²⁾. Законопроектът, който се отлага за разглеждане „поради нямане на време“, а в крайна сметка не се и приема, повтаря в голяма степен проекта от 1915 г. Единствената разлика по отношение на закрилата на децата е, че по-прегледно са изброени заведенията и институциите, в които те следва да се настаняват, като е добавено, че окръжните благотворителни съвети откриват „сиропиталища и професионални училища за сираци от войните“⁽¹⁴⁾. Освен това промяна има и в институциите за деца и младежи, „наклонни към пороци“ или „извършили престъпления“, които вече са само „изправителни заведения за малолетни престъпници“⁽¹²⁾. Тази промяна дава насока на това, че малолетните извършители на противообществени прояви (до 10 г. според Наказателния кодекс) следва да се възпитават в различни от затворите институции, което е и в контекста на усилията и създаването на цялостна система за превенция на детската престъпност (Kriviradeva, 2009: 250 – 255).

3. Закрила на децата в България през периода 1925 – 1944 г.

Веднага след края на Първата световна война (1914 – 1918) в цяла Европа се поставя въпросът за положението на децата – сираци, полусираци, бежанци, бедни, изоставени, подхвърлени, скитащи, които са най-силно потърпевши от ужасите на войната, а в същото време и най-беззащитни. Конкретната инициатива в това направление е свързана с Енглантин Джеб (1876 – 1928), която със съмишленици и с подкрепата на международното червенокръстско движение през 1919 г. основава фонд „Спасете децата“. Година по-късно в Женева се създава асоциация, наречена Международен съюз за закрила на детето (1920). Е. Джеб, осъзнавайки необходимостта от документ, който официално да регламентира както правата на децата, така и областите, в които следва да се осъществява тяхната закрила, формулира някои основни положения, които по-късно са в основата на т.нар. Женевска декларация за правата на детето, приета през 1924 г. от Генералната асамблея на Обществото на народите като първия международен официален документ, признаващ специфични права на децата. Този акт поставя ново начало не само в световната социална политика спрямо децата, но и в България.

Държавна социална политика за закрила на децата

През 1925 г. се прави поредният, и този път неуспешен, опит за приемане на закон, уреждащ частните и обществените социални грижи. Проектът се внася от министъра на вътрешните работи и народното здраве и е озаглавен „Закон за

обществената благотворителност“. В мотивите вносителят подчертава в критичен план, че голяма част от благотворителните дружества осъществяват своето „обществено благотворение“ не със свои средства, а със средства, „отпуснати изключително от държавата и общините“, поради което „това дело“ следва да се уреди именно с предложения нормативен акт. Основната промяна в сравнение с предходните проекти е, че се поставя акцент върху организацията и управлението на т.нар. благотворителни дейности, като те стават задължение изключително и само на общините. По отношение на грижата за деца, тя се степенува като отговорност, като първо се осъществява от близки и роднини, а при невъзможност – за „подхвърлени деца и кръгли сираци“, общината се ангажира да ги настави в ясли и сиропиталища¹³⁾. Общината се ангажира и с изготвяне и поддържане на списък с имената на бедни деца, които подкрепя чрез помощи и стипендии да получат професионално образование, както и да продължат обучението си в по-горни училищни степени¹³⁾. Според този законопроект значително се стеснява обхватът на подпомаганите деца, като това са само „подхвърлените“ и децата сираци, които следва да се настанят в социални заведения, а всички останали, които са обект на предходните проектозаконови, са изключени. Това е така, защото обучението на децата със специални образователни потребности според Закона за народното просвещение (1921) се осъществява в специални училища, чието функциониране е в правомощията на Министерството на просвещението, а за децата правонарушители се предлага приемането на специални закони („Закон за покровителстване на децата“, „Закон за изправителен дом на малолетни затворници“), които, макар и да не влизат в сила, с изключение на Закона за възпиталищата (1922), поставят по нов начин закрилата на тези деца (Kriviradeva, 2009: 253).

Година по-рано, през 1924, се провежда IV конгрес на Международния съюз за закрила на детето (МСЗД), посветен на подпомагането на децата бежанци на Балканите. На заседанието е поканена и участва българска делегация на Червения кръст, в състава на която влизат проф. Стефан Ватев и д-р Димитър Киров. След завръщането си в България БЧК свиква среща на представители на различни обществени и частни благотворителни дружества и институции за обсъждане „положението на грижата за детето у нас“. Предлага се създаването на специален съюз за закрила на децата, който да работи на основата на залегналите положения в Женевската декларация. През юни 1925 г. официално е учреден Съюзът за закрила на децата в България (СЗДБ), а през август Министерството на вътрешните работи и народното здраве утвърждава неговия устав (Ророва, 1999: 80 – 81). Този акт показва желанието на българската държава да изгради надеждна основа за осъществяване на цялостна политика по изграждане на детското благосъстояние, което е особено наложително, тъй като въпреки редицата внесени законопроекти все още през този период не е приет нито един нормативен документ, с който да се регламентират грижата и закрилата на децата, с изключение на създадения фонд

за подпомагане на децата сираци от войните. В същото време, в Германия например още през 1908 г. се създава специална институция за младежкото подпомагане, през 1909/1910 г. се създават със закон общинските младежки социални служби, а като продължение на тази политика през 1922 г. се приема и специален закон за гарантиране на младежкото благосъстояние (Chavdarova-Kostova, 2017: 183). Към тези стандарти се стреми и СЗДБ, който веднага след създаването си насочва усилия към постигане на основната си цел, а именно „грижата за всестраниното физическо и духовно развитие на детето“, която е изцяло в контекста и на международните усилия за постигане на детско благосъстояние.

В своето почти 25-годишно съществуване (СЗДБ се закрива през 1949 г.) организацията преминава през два етапа на развитие: първи, от 1925 до 1934 г., когато Съюзът се изгражда организационно и структурно и се обособяват съдържателните аспекти на грижата за деца, и втори, чието начало се поставя през 1934 г. с приемането на Наредбата закон за общественото подпомагане и приключва, макар и условно, през 1944 г., като в годините до окончателното си закриване Съюзът се опитва да работи в новите политически условия при поетапно затваряне на институциите, които са под негова егида.

През първия етап на своето функциониране СЗДБ започва да се изгражда организационно и структурно. Първоначално се утвърждава предимно като столична организация, а в нея като членове влизат представители на държавната власт, на Българската православна църква, на Софийската община, на Софийския университет и Детската клиника, на Българския женски съюз, на Българския учителски съюз, на дружество „Евдокия“, на Софийското дружество за безплатни ученически трапезарии, на Дружеството за борба с детската престъпност и др. Постепенно Съюзът печели доверие и разгръща своята организационна мрежа в различни големи градове на страната (Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Плевен, Разград и др.), а след 1926 г. и в селата, като до 1934 г. има учредени 59 градски клона и 294 селски (Ророва, 1999: 93 – 110). През този период дейността на Съюза може да се обобщи в няколко направления. Едното е свързано със създаване и поддържане на домове за настаняване на деца сираци (Дом общежитие за селски момичета в с. Сливница, Софийско, 1936), деца бежанци (село Атолово, Бургаско, 1926), деца безпризорни, скитащи и просеци (дом „Спасете децата“ в София, 1927), за работещи непълнолетни младежи сираци (дом „Наше огнище“ в София, 1929), за дневна грижа (до 1934 има 5 градски и 1 селски дома)¹⁴). Другата група дейности е свързана с физическото и здравното възпитание на децата, като за целта се изграждат т.нар. летни игрища, които функционират предимно през лятото и където бедни деца се занимават с гимнастика, спортни игри и получават безплатна храна (закуска или обяд). До 1934 г. техният брой е 47 и са посетени от 17 576 деца¹⁴). През 1928 г., във връзка с подпомагане на децата, пострадали от земетресението в Чирпан, се създава първото детско летовище в с. Дорково, Пещерско, където през лятото организирано почиват деца от различни социални групи, което се приема

от Съюза като положителна практика и като форма за „създаване на приятелство между тях“, вследствие на което много бедни деца след това „гостуват в домовете на своите по-богати другарчета“ по различни поводи – Коледа или Великден (Popova, 1999: 287). Следващо направление в дейността през този първи период е свързано с поддържането на безплатни ученически трапезарии – дейност, която до този момент съществува благодарение на различни частни фондове, дарения и женските дружества. Със средства на Съюза до 1934 г. се поддържат 97 трапезарии, от които 77 в селата (Popova, 1999: 287). Като особено значима в работата на Съюза се очертава и просветителската дейност, свързана с отглеждането, здравословното хранене, възпитанието на децата, здравната и хигиенна култура в семействата и др. Чрез беседи, лекции и срещи, организирани от членове на местните клонове, особено в селските региони, се образуват по посочените проблеми бременните, жените майки, жените работнички, младите момичета. За тази цел се издават и две списания – „Ден на детето“ (1927) и „Нашето дете“ (1928), на страниците на които се дискутират различни теми, описва се международният опит и се коментират постигнатите резултати след създаването на Съюза и неговите подразделения. В контекста на тази просветителска работа е отбелязването всяка година на Деня на детето (Неделя на мироносците по християнския календар), както и пътуваща здравна изложба (от 1926 г.), показвана в 85 града и 122 села (Popova, 1999: 150 – 164).

Дейността в рамките на СЗДБ се осъществява основно от доброволци – изтъкнати общественици (Димитрина Иванова – БЖС, Невена Манолова – СЗДБ – Пловдив), съпруги на политици (Констанца Ляпчева – председател на Съюза), учители, професори (проф. Кацаров, проф. Тошко Петров, проф. Ватев – първи председател на Съюза, проф. Негенцов, проф. Мишайков), лекари (д-р Власаки Шуманов, д-р Димитър Зъбов), духовници (митрополит Стефан), юристи, земеделци, занаятчии, представители на различни сфери на духовния, стопанския, политическия и културен живот в страната. Патрон на организацията е царица Йоанна, известна със своята голяма благотворителност. Освен с дарения те се ангажират с организационна работа, с осъществяване на съдействие пред съответните власти, със здравни грижи, с образователни и възпитателни задачи, като по този начин формират едно истинско гражданско общество, което е силно чувствително към проблемите на децата и младежите. Паралелно с това се осъществява и специална подготовка на тези, които искат да се занимават с благотворителност, с обществено подпомагане и здравна просвета. Съюзът осъществява подготовка на ръководители на детски игрища, на летовища, на организатори на трапезарии, на социални работници. Като пример може да се посочи една от най-значимите инициативи на Съюза, а именно организирането на курсове за учителките на село, след което те получават статут на „учителки съветнички“. Първият курс се организира със съдействието на МНП през 1927 г., а през следващите 10 години се подготвят повече от 1000 доброволно записали се селски учител-

ки. Подготовката им включва знания по хигиена, по отглеждане и възпитание на децата, профилактика на детските болести, законодателна защита на майките и децата, умения за организиране на вечеринки, седенки, томболи и др. с цел набиране на средства за поддържането на трапезарии, летни игрища, летовища за селските деца (Popova, 1999: 180 – 187). С провеждането на тези курсове се ангажират проф. Димитър Кацаров и проф. Христо Негенцов, водещи професори по педагогика в Университета.

В обобщение, през този първи етап Съюзът изгражда свои структури във всички големи градове и в много села, обединява усилията на отделните благотворителни организации и дружества в името на детското благоденствие, развива нови инициативи и форми на социални грижи за децата, разширява значително обхвата на потребителите на техните услуги, като се включват и селските деца, които до този момент са изключени от социалната система, създава мрежа от специално подготвени учители, от учителки съветнички, от организатори на свободното време на децата.

Началото на втория етап се поставя с приемането на Наредба-закон за общественото подпомагане през 1934 г. (първият проект е предложен още през 1910 г.), с което след дълги години на колебания и редица провалени проекти (1915, 1918, 1925), най-сетне се приема нормативен документ, който да урежда обществената и частна грижа за нуждаещите се и да регламентира мястото и ролята на държавата в този процес. При обсъждането на закона СЗДБ се включва със своя активна позиция и предложения за отпадане на различни текстове, като например ограничаване на частната инициатива и благотворителност, въвеждане на задължително участие на гражданите в общественото подпомагане и др. (Popova, 1999: 111 – 112). Дебати има и в Народното събрание, но законът е приет и с него на СЗДБ се възлага да осъществява цялостната дейност по координиране, организиране и контрол на общественото подпомагане на децата и младежите до 18 г.¹⁵⁾. Това означава, че всички частни, обществени, църковни благотворителни, включително и чуждестранните организации, комитети, фондове, съюзи, дружества и др., които се занимават с младежка социална грижа, са под надзора на Съюза. С това, от една страна, се затруднява работата в резултат на силната централизация и бюрократизация на процесите, но от друга, се открива възможност за по-голям обхват на дейностите както по отношение на различните групи нуждаещи се деца и младежи, така и по отношение на формите на социално подпомагане. Чрез Закона се регламентира и финансирането на социалните дейности, включително и тези за деца и младежи, като се учредява единен Фонд за обществено подпомагане, в който се акумулират всички финансови постъпления¹⁵⁾ – у)) и от който СЗДБ получава 5%¹⁵⁾.

В годините след приемането на Закона и до началото на Втората световна война Съюзът разширява обхвата на своята работа, като в отчета си (1939) посочва, че поддържа 3329 трапезарии, в които са изхранени 179 258 селски и

34 899 градски деца, 460 летни игрища, в които са спортували 25 755 градски и 23 991 селски деца, 162 летовища, в които са почивали 13 135 градски и само 1504 деца от село, и 27 почивни лагера, в които са настанени 1975 деца от града и 140 от село (Ророва, 1999: 106). Освен това към организацията функционират 6 ясли, 27 сиропиталища, 9 общежития, 46 дневни детски дома, 1 училище за слепи, 3 училища за глухонеме, 2 дома за малолетни правонарушители, 1 разпределителен дом (Nikolova, Stoyanova, 2009: 267 – 287). Цифрите сами по себе си говорят за мащаба на социалните дейности, обхвата на децата и различните видове институции, които през този период осъществяват социални дейности за реализиране на детското благосъстояние.

Годините на Втората световна война поставят пред изпитание Съюза, особено след присъединяването на Южна Добруджа през 1940 г. и на части от Македония и Тракия през 1941 г. към България. В тези земи се изпращат членове на организацията, които имат за цел да учредят нейни клонове и да осъществят подкрепа и грижи за нуждаещите се деца. Подобно на създадените вече институции и социални заведения и там с откриват трапезарии, детски игрища, летовища, дневни детски домове.

След обществено-политическите и социално-икономическите промени през 1944 г. СЗДБ продължава да работи, макар и поставен под натиск, до окончателното си разтурване през 1949 г. със заповед на министъра на труда и социалните грижи. Към Министерството преминава цялата недвижима и движима собственост, оценена на почти 103 милиона лева, както и всички парични активи, средства в специални фондове и др.

Заклучение

Поради исторически създалата се ситуация България трябва да преодолее своето изоставане спрямо редица европейски държави и за кратко време да изгради държавност, да създаде ново, гражданско общество и да формира икономически, военни, социални, образователни и културни политики.

В областта на детското и младежкото благосъстояние първоначално усилията са насочени към въвеждане на всеобщо и задължително образование, чрез което да се даде шанс на всяко дете да придобие интелектуални, трудови, професионални, обществени, културни и др. познания. Независимо от материалните и организационни трудности при реализиране на училищното обучение гарантирането от страна на държавата на образование за всички деца, независимо от съсловната им, религиозна и полова принадлежност, е важна стъпка в осъществяване на социална справедливост и обществена равнопоставеност. И ако в образователната политика има определен напредък, то в сферата на подкрепата и подпомагането на деца, които не могат да се справят с тежки житейски ситуации, като бедност, загуба на родител/и, болести, изоставяне и др., младата българска държава не може да предложи адекватни социални грижи и услуги. С тази задача се заемат

благотворителните организации, които успяват да предизвикат съпричастност след различните социални прослойки на българското общество, да спечелят доверието на гражданите, да мобилизират организационни усилия и доброволческо участие, да осигурят значителен финансов ресурс, с което да подкрепят нуждаещите се деца. Изграждането на домове за сираци, на дневни центрове, на безплатни трапезарии, на летни игрища и лагери, на ученически колонии и заведения за лечение на деца с различни заболявания, са голяма част от институциите, които се поддържат от благотворителните организации. И ако в началото посочените дейности обхващат предимно градските деца, то постепенно се разширява техният обхват и децата от селските райони също получават определено внимание и грижи. През годините постепенно се натрупва организационен опит, включително и с международна подкрепа, като се създава единна държавна структура – Съюз за закрила на децата в България, която да обединява институционално всички частни и обществени организации, занимаващи се с подкрепата на деца, и да координира социалните дейности, свързани с тях.

За краткия период от 1878 до 1944 г. държавата не успява да реши всички проблеми, свързани с отглеждането, възпитанието, образованието, превенцията и здравеопазването на децата, но се осъзнава необходимостта от цялостна държавна политика в името на детското благоденствие – политика, която макар и в различна насока и с различни съдържателни акценти се продължава и в следващите години.

NOTES/ БЕЛЕЖКИ

1. Устав на обществото за устройване на безплатни ученически трапезарии в столицата (1898). София.
2. Закон за наследството (1889). В: Държавен вестник, бр. 67, 24.03.1890.
3. Закон за припознаването на незаконородените деца, за узаконяването им и за осиновяването им (1890). В: Държавен вестник, бр. 9, 12.01.1890.
4. Закон за женския и детски труд (1905). В: Държавен вестник, бр. 66, 26.03.1905.
5. Първият закон за защита на детския труд се приема в Англия през 1802 г., през 1837 г. се забранява детския труд до 9 г. възраст в Прусия, а през 1839 г. – цялостен закон за закрила на децата.
6. Проект на Закон за обществената благотворителност (1910). В: ЦДА, ф. 176 к, оп. 19, а.е. 315, л. 75 – 76.
7. Енциклопедия. Дарителството. (2000 – 2002). Том 1 – 3. София: Български дарителски форум.
8. През 1915 г. се отправя покана към народните представители от ХVIIОНС „да отделят лепта“ за фонда за сираци от войните, като се посочва, че той е

- образуван и издържан от „обществени пожертвувания“. На призови се отзовават 135 от 257 народни представители и събират общо 1880 лв. (ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 1031, л. 18 – 19).
9. Правилник за управлението на фонда за подпомагане сираците от последната освободителна война (1914). В: Държавен вестник, бр. 219, 14.11.1914.
 10. Закон за подпомагане пострадалите от войната (1925). Държавен вестник, бр. 31.
 11. Проект за Закон за социалните грижи и благотворителността (1915). В: ЦДА, ф. 173 к, оп. 3, а.е. 859, л. 1 – 11.
 12. Проект за закон за обществените грижи и благотворителността (1918).
 13. Проект за Закон за благотворителността (1925). В: Дневници на XXI ОНС, III р.с. 1925/1926. Приложения, т. 1, с. 55 – 57].
 14. Отчет на Съюза за закрила на децата в България (1934).
 15. Наредба-закон за общественото подпомагане (1934). Държавен вестник, бр. 79.

REFERENCES/ЛІТЕРАТУРА

- Chavdarova, A. (2017). *Istoriya na socialnata rabota*. Gabrovo: EKS-PRES [Чавдарова, А. (2017). *История на социалната работа*. Габрово: ЕКС-ПРЕС].
- Davidov, V. (1956). *Istoriya na sdraveopasvaneto vBalgaria*. Sofia: Medizina I fiskultura [Давидов, В. (1956). *История на здравеопазването в България*. София: Медицина и физкултура].
- Georgiev, V. (1905). Institutat na uchilistnite lekari. *Uchilistna higiena*, 1 [Георгиев, В. (1905). Институтът на училищните лекари. *Училищна хигиена*, 1].
- Kolev, J. (2006). *Trimatagolemi*. Blagoevgrad: Neofit Rilski [Колев, Й. (2006). *Тримата големи*. Благоевград: Неофит Рилски].
- Kriviradeva, B. (2009). *Organisazia I deynost na socialno-pedagogicheskite institizii sa deza (minalo I nastiyaste)*. Gabrovo: EKS-PRES [Кривирадева, Б. (2009). *Организация и дейност на социално-педагогическите институции за деца (минало и настояще)*. Габрово: ЕКС-ПРЕС].
- Mirkov, T. (1909). *Detski sadilista*. Sofia: Ministerstvo na pravosadieto [Мирков, Т. (1909). *Детските съдилища*. София: Министерство на правосъдието].
- Nikolova, V. & Stoyanova, R. (2009). *Spodelenata otgovornost*. Sofia: Voенно isdatelstvo [Николова, В. & Стоянова, Р. (2009). *Споделената отговорност*. София: Военно издателство].

- Petrov, Hr. & Gonchev, Vl. (2011). Uchilistното sdraveopasvane v Balgaria (1878-1912). V: *Sozialna medizina. Isvestya na Sayusa na uchenite v Balgaria*. Varna [Петров, Хр. & Гончев, Вл. (2011). Училищното здравеопазване в България (1878 – 1912). В: *Социална медицина. Известия на Съюза на учените в България*. Варна].
- Порова, К. (1999). *Nazionalното dete*. Sofia: LIK [Попова, К. (1999). *Националното дете*. София: ЛИК].
- Shishmanov, I. (1903). Doklad do Negovo Zarsko Visochestvo p ouchebnoto delo ot Ministara na narodното просvestenie. V: *Uchilisten pregled*, VIII, 6 – 7 [Шишманов, И. (1903). Доклад до Негово Царско Височество по учебното дело от Министъра на народното просвещение. В: *Училищен преглед*, VIII, 6 – 7].
- Shishmanov, I. (1904). Osnovite na uchilistnata mi politika i bjudzhetat sa 1904 g. V: *Uchilisten pregled*, IX, 1 [Шишманов, И. (1904). Основите на училищната ми политика и бюджетът за 1904 г. В: *Училищен преглед*, IX, 1].
- Vasilev, J. (2005). Sozialnata blagotvoritelna I dobrotvorna deynostna BPZ 1915 – 1950 g. V: *Obstestveno podpomagane I sozialna rabota v Balgaria*. Blagoevgrad: Neofit Rilski [Василев, Й. (2005). Социалната благотворителна и добротворна дейност на БПЦ 1915 – 1950 г. В: *Обществено подпомагане и социална работа в България*. Благоевград: Неофит Рилски].

CHILD PROTECTION IN BULGARIA (HISTORICAL OVERVIEW)

Abstract. The paper presents the child protection in Bulgaria from the Liberation Period (1878) to 1944. The role of private charity organizations and the state policy for child care and welfare are analyzed.

✉ **Prof. Albena Chavdarova, DSc.**

Faculty of Education

University of Sofia

Sofia, Bulgaria

E-mail: chavdarova@fp.uni-sofia.bg